

Investigating the Process of Social Change in the Prophetic Era; A Case Study of the System of Beliefs and Values

Ramazan Mohammadi (Corresponding Author)¹, **Mohammad Baqer Khazaeli²**,
Ahmed Hatif Al-Mufarraji³

1. Associate Professor, Department of History, Research Institute of Hawzah and University, Qom, Iran.
RMohammadi@rihu.ac.ir
2. PhD in History and Instructor, Department of Islamic Teachings, Isfahan University of Technology, Isfahan, Iran.
m.khazaili@yahoo.com
3. Instructor, Faculty Member, College of Political Science, Al-Nahrain University, Baghdad, Iraq.
ahmed.hatif@nahrainuniv.edu.iq

Abstract

Culture is regarded as the most crucial and fundamental foundation for any societal change. Transforming any society necessitates changes within its cultural layers. Conversely, an examination of the history of the Prophetic era reveals a profound social transformation during the time of the Messenger of God (SAWA). Through his mission, the Prophet (SAWA) initiated significant cultural and social changes within the societies of his time, leading to the replacement of pre-Islamic (*Jāhili*) values with Islamic values. Analyzing the process of social change during the era of the prophetic mission indicates that the Prophet's macro-level strategies and policies were implemented through various methods. Each strategy was based on a specific plan, and each plan possessed its own executive procedures. Culture served as the most pivotal strategy and the most significant framework for change in Prophetic society. Although numerous definitions of culture have

Cite this article: Mohammadi, Ramazan, Khazaeli, Mohammad Baqer, Al-Mufarraji, Ahmed Hatif, M.M. (2025). Investigating the Process of Social Change in the Prophetic Era; A Case Study of the System of Beliefs and Values. *History of Islam*, 27(1), p. 65-94.
<https://doi.org/10.22081/hiq.2025.69706.2407>

Received: 2025/04/27

Revised: 2025/08/14

Accepted: 2025/09/18

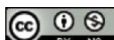
Available online: 2026/06/20

Type of article: Research Article

Publisher: Baqir al-Olum University

<https://hiq@bou.ac.ir>

©2025/authors retain the copyright and full publishing rights

been proposed by various scholars, the intended meaning of culture in this paper is: “an interconnected set of modes of thinking, feeling, and acting that are relatively distinct, learned and shared by a significant number of individuals”. Culture operates through both objective and symbolic means to transform individuals into a distinct and specific collective. Therefore, by altering the underlying layers constituting culture, the process of social change can be initiated. Our conception of social change here refers to observable and investigable phenomena occurring within a short timeframe, such that any ordinary person can personally track a change during their lifetime or a brief period, witness its definitive outcome, or perceive its temporary result. Based on the hypothesis that social change was effected by the Messenger of God (SAWA) through transforming cultural layers, this research examines, categorizes, and analyzes how society transitioned from a *Jāhili* society to an Islamic society during the Prophetic era. The most important and effective instrument employed by the Prophet (SAWA) in changing the cultural layers of *Jāhili* society was the Holy Qur’an. Through continuous effort, reliance on the Holy Qur’an, and his exalted moral conduct in engaging with the ideas of the people of his time, he prioritized the most fundamental cultural layer and system—namely human “beliefs” and “cognitions”—for transformation. Subsequently, he addressed the subsequent layers, ultimately leading to social change in his society. Understanding these components of social change can provide guidance for establishing an exemplary model within contemporary Islamic society aimed at cultural reform. Culture comprises three interdependent systems, referred to as its constituent components: the system of cognitions and beliefs (the system of worldviews); the system of values and inclinations (the system of values); and the system of behaviors and actions (the system of conduct). Each component of culture can be considered a layer of the cultural system. The most fundamental cultural layer is the “system of beliefs and cognitions”, while the most external cultural layer is the “system of behaviors and actions”. Accordingly, to change any culture, these layers and components must be transformed to alter the culture and, consequently, the orientation of a society. This research specifically examines the two more significant layers: the “system of beliefs and cognitions” (referred to as the “system of worldviews”) and the “system of values and inclinations” (briefly termed the “system of values”).

Given the differences between Meccan and Medinan sūrahs, it can be asserted that the Prophet’s cultural strategies in Mecca were primarily foundational and doctrinal. However, in Medina, due to the formation of an Islamic state and the requirements of managing an Islamic society, the cultural policy of Prophetic society shifted its focus to the middle and outer layers of culture. Hence, the Prophet’s cultural strategy in Medina can be characterized as value-normative and legislative-judicial. Among the most significant

practical components in the Prophet's cultural institution-building were the establishment of religious rites and the innovation of institutions and symbols that had not been prevalent until the commencement of his prophetic call. This media creation played an effective and important role in reminding believers of religious teachings, propagating the faith, or summoning to the performance of religious rituals. Examples include: the mosque, prayer (*ṣalāt*), Friday Prayer (*ṣalāt al-jumu'ah*), the call to prayer (*adhān*), the *iqāmah*, the pulpit (*minbar*), and the practice of writing and authorship.

Employing documentary and analytical methods, this study investigates the changes in two significant cultural layers during the era of the Messenger of God (SAWA)—namely, the system of values and the system of worldviews. The findings indicate that the Prophet (SAWA), by establishing theoretical components such as belief in monotheism (*tawhīd*) and the hereafter (*ma'ād*) and utilizing Qur'anic teachings, alongside practical components such as calling for unity, tolerance, equality, and pragmatism within society, was able to effect a tremendous cultural transformation in pre-Islamic Arab society. Effecting change in the value system of human society by the Prophet (SAWA) was one of the most critical components of cultural changes within the state established by the Messenger of God (SAWA). These changes brought about a monumental revolution in the value system of human society during the duration of his prophetic mission.

Keywords: The Holy Prophet (SAWA), Social Change, Cultural Transformation, System of Worldviews (Beliefs/Cognitions), System of Values.

عملية التحول الاجتماعي في العصر النبوي: نظام الرؤى والقيم أنموذجاً دراسة تحليلية

رمضان محمدي^١، محمد باقر خزائلي^٢، أحمد هاتف المفرجي^٣

١. أستاذ مشارك في قسم التاريخ، معهد الحوزة والجامعة، قم، إيران (RMohammadi@rihu.ac.ir)

٢. حاصل على الدكتوراه في التاريخ، ومحاضر في قسم المعارف الإسلامية، جامعة أصفهان الصناعية، أصفهان، إيران

m.khazaili@yahoo.com

٣. عضو الهيئة التدريسية في كلية العلوم السياسية، جامعة النهدين، بغداد، العراق (ahmed.hatif@nahrainuniv.edu.iq)

الملخص

تشكل الثقافة حجر الأساس لأي عملية تحول على مستوى المجتمع؛ ومرجع ذلك أن تحول أي مجتمع يستلزم إحداث تغيير جذري على مستوى طبقاته الثقافية. من جهة أخرى، فإن دراسة تاريخ العصر النبوي تميّز اللثام عن وقوع تحول اجتماعي كبير في عهد الرسول (صلى الله عليه وآله وسلم)، حيث وفّرت بعثته أرضية خصبة للتطوّرات والتحوّلات الثقافية والاجتماعية الخطيرة في مجتمعات عصره، الأمر الذي أدّى إلى إحلال القيم الإسلامية محلّ القيم الجاهلية. إنّ تحليل عملية التحول الاجتماعي في عصر الرسالة، يُظهر أنّ رسول الله (صلى الله عليه وآله وسلم)، اعتمد على مختلف الإستراتيجيات والسياسات العامة، وأنّ كلّ إستراتيجية كانت قائمة على برنامج خاص، كما أنّ كل برنامج كانت له آلياته التنفيذية الخاصة. فأسهمت الثقافة إسهاماً بارزاً في مسار تحول المجتمع النبوي.

وعلى الرغم من تعدّد تعريفات الثقافة لدى الباحثين والمفكرين، إلّا أنّ المقصود بها في هذه الدراسة هو مجموعة مترابطة من أنماط التفكير والشعور والعمل، تتسم بدرجة من التحديد، ويتعلّمها عدد

استناداً إلى هذه المقالة: محمدي، رمضان، خزائلي، محمد باقر، المفرجي، أحمد هاتف (١٤٠٤). عملية التحول الاجتماعي في العصر النبوي: نظام الرؤى والقيم أنموذجاً دراسة تحليلية. تاريخ الإسلام، ٢٧(١)، ص ٩٤-٦٥.

<https://doi.org/10.22081/hiq.2025.69706.2407>

<https://hiq@bou.ac.ir>

الناشر: جامعة باقر العلوم

نوع المقالة: بحثية

کبیر من الأفراد، ویشترکون فیها. وتُستخدم الثقافة بصورتین موضوعیة ورمزیة، من أجل تحویل الأفراد إلى جماعة متمیزة ومحددة.

انطلاقاً من ذلك، فیمکن إحداث عملية التحول الاجتماعي من خلال التغير الجذري في الطبقات العميقة المكونة للثقافة. كما یقصد بالتحول الاجتماعي في هذه الدراسة، الظواهر القابلة للملاحظة والدراسة خلال مدة زمنية قصيرة، بحيث یتمکن كل فرد عادي، خلال حياته أو خلال فترة محدودة منها، من متابعة التغير بصورة مباشرة، ورؤية نتائجه النهائية أو إدراك نتائجه المؤقتة. وانطلاقاً من فرضیة، مفادها أن رسول الله (صلی الله علیه وآله وسلم)، أحدث التحول الاجتماعي عبر اللجوء إلى تغییر الطبقات الثقافية للمجتمع، فتتناول هذه الورقة البحثية تحليل وتصنيف كيفية تحول المجتمع العربي وتطوره من المجتمع الجاهلي إلى المجتمع الإسلامي في العصر النبوي. لا شك، أن القرآن الكريم كان أبرز أداة وأكثرها فاعلية عند رسول الله (صلی الله علیه وآله وسلم)؛ لتغير الطبقات الثقافية للمجتمع الجاهلي. فاستطاع الرسول، بفضل جهوده الجبارة، والاعتماد على القرآن الكريم، وسلوكياته الأخلاقية الرفیعة في مسار تعامله مع أفكار الناس في عصره، أن يجعل أكثر الطبقات الثقافية أساسیة، أي طبقة المعتقدات والمعرفة، في مقدّمة أولویات التغير والتحول، ثم أدار عدسته نحو الطبقات اللاحقة، الأمر الذي أفضی إلى إحداث التحول الاجتماعي على مستوى مجتمعه. فإن معرفة هذه المكونات المؤثرة في التحول الاجتماعي، یمکن أن یرشدنا إلى تقديم نموذج معياري في المجتمع الإسلامي، بهدف الإصلاح الثقافي للمجتمع الحالي.

وتتألف الثقافة من ثلاثة أنظمة مترابطة، يُشار إليها بوصفها المكونات الأساسية للثقافة، وهي: نظام المعارف والمعتقدات، ونظام القيم والاتجاهات، ونظام السلوكيات والممارسات. ویمکن النظر إلى كل واحد من هذه المكونات، باعتباره طبقة من طبقات النظام الثقافي. وتُعدّ طبقة المعتقدات والمعارف أكثر الطبقات الثقافية عمقاً وأساساً؛ في حين يُعدّ نظام السلوكيات والممارسات الطبقة الخارجية لهذا النظام. استناداً إلى ذلك، فإنّ تغییر أي ثقافة یتطلّب إحداث تغییر في هذه الطبقات والمكونات، حتى یمکن إيجاد تغییر في الثقافة واتّجاه المجتمع. ويركّز هذا البحث على أهمّ طبقتين من هذه الطبقات، هما: نظام المعتقدات والمعارف الذي یسمّى أيضاً بنظام الرؤى، ونظام القيم والاتجاهات الذي يُشار إليه اختصاراً بنظام القيم.

بالنظر إلى الاختلاف بين السور المكية والسور المدنية، فیمکن القول إنّ الإستراتيجيات الثقافية لرسول الله (صلی الله علیه وآله وسلم)، في مكة كانت ذات طابع تأسيسی وعقائدي؛ في حين أنّها في المدينة

اتّجهت نحو الطبقات الوسطى والخارجية للثقافة؛ وذلك بسبب قيام الدولة الإسلامية ومتطلبات إدارة المجتمع الإسلامي؛ ومن ثمّ، فيمكن وصف إستراتيجيته الثقافية في المدينة بأنها إستراتيجية قيمية - معيارية وتشريعية - تقنينية. ومن أهمّ المكوّنات العملية في عملية البناء الثقافي التي اضطلع بها النبي الأعظم (صلى الله عليه وآله وسلم)، هو وضعُ الشعائر الدينية وإيجادُ مؤسسات ورموز، لم تكن شائعة قبل بدء دعوته. ولقد أسهمت هذه العملية الإعلامية دوراً مهماً في التذكير بالمعارف الدينية والتبليغ لها والدعوة إلى ممارسة الشعائر الدينية. ومن أبرز هذه المؤسسات والرموز، ما يلي: المسجد، والصلاة، وصلاة الجمعة، والأذان، والإقامة، والمنبر، والكتابة والتدوين.

تأسيساً على ذلك، فتسعى هذه الدراسة المتواضعة، من خلال المنهج الوثائقي - التحليلي، إلى إلقاء الضوء على التحوّلات التي طرأت على الطبقتين الثقافيتين المهمّتين في عصر رسول الله (صلى الله عليه وآله وسلم)، وهما نظام القيم ونظام الرؤى. تُظهر النتائج أنّ رسول الله (صلى الله عليه وآله وسلم)، استطاع إحداث تحوّل ثقافي عميق في المجتمع العربي - الجاهلي آنذاك، وذلك من خلال فرض المكوّنات النظرية، كالإيمان بالتوحيد والمعاد، والاستفادة من التعاليم القرآنية، وكذلك من خلال المكوّنات العملية، كالدعوة إلى الوحدة، والتسامح، والمساواة، والنزعة العملية في المجتمع. وتبيّن أيضاً أن إحداث التحوّل في النظام القيمي للمجتمع الإنساني على يد رسول الله (صلى الله عليه وآله وسلم)، كان من أهمّ مكوّنات التحوّل الثقافي في دولته الناشئة، وأنّ هذه التحوّلات أحدثت ثورة كبرى في النظام القيمي للمجتمع البشري خلال مدّة رسالته.

الكلمات المفتاحية: النبي الأكرم (صلى الله عليه وآله وسلم)، التحوّل الاجتماعي، التحوّل الثقافي، نظام الرؤى، نظام القيم

بررسی فرایند تغییر اجتماعی در عصر نبوی؛ بررسی موردی نظام بینش ها و ارزش ها

رمضان محمدی^۱، محمد باقر خزانلی^۲، احمد هاتف المفرجی^۳

۱. دانشیار گروه تاریخ، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، قم، ایران (نویسنده مسئول) RMohammadi@rihu.ac.ir

۲. دکتری تاریخ و مدرس گروه معارف دانشگاه صنعتی اصفهان m.khazaili@yahoo.com

۳. مدرس، عضو هیئت علمی و مدرس دانشکده علوم سیاسی دانشگاه النهرین، بغداد، عراق ahmed.hatif@nahrainuniv.edu.iq

چکیده

فرهنگ رami توان مهم ترین زیربنای تغییر هر جامعه ای به شمار آورد. در عصر نبوی، تغییر بزرگ اجتماعی فراگیر در حجاز شکل گرفت که همچنان نیازمند بررسی و واکاوی از دیدگاه های مختلف است. این پژوهش بر اساس فرضیه تغییر اجتماعی از طریق تغییر لایه های فرهنگی از سوی رسول خدا ﷺ، به بررسی، دسته بندی و تحلیل چگونگی تحول جامعه و گذران از جامعه جاهلی به جامعه اسلامی در عصر نبوی می پردازد و با استفاده از روش مطالعات اسنادی و تحلیلی، تغییرات دولایه مهم فرهنگی در دوره رسول خدا، یعنی نظام بینش ها و نظام ارزش ها را بررسی کرده است. یافته های پژوهش نشان می دهد رسول خدا ﷺ برای تحقق بخشیدن به تغییر اجتماعی مورد نظر خود، با ایجاد مؤلفه های اندیشگی مانند باور به توحید و معاد و بهره بردن از آموزه های قرآن و نیز مؤلفه های ارزشی ناظر به رفتار مانند دعوت به وحدت، مدارا، مساوات و عمل گرایی در جامعه توانستند در جامعه عرب جاهلی، تحول فرهنگی شگرفی انجام دهند.

کلیدواژه ها: پیامبر اکرم ﷺ، تغییر اجتماعی، تحول فرهنگی، نظام بینش ها، نظام ارزش ها.

استناد به این مقاله: محمدی، رمضان، خزانلی، محمد باقر، المفرجی، احمد هاتف (۱۴۰۴). بررسی فرایند تغییر اجتماعی در عصر نبوی؛ بررسی موردی نظام بینش ها و ارزش ها، ص ۹۴-۶۵.

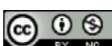
<https://doi.org/10.22081/hiq.2025.69706.2407>

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۲/۰۷؛ تاریخ اصلاح: ۱۴۰۴/۰۵/۲۳؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۶/۲۷؛ تاریخ انتشار آنلاین: ۱۴۰۵/۰۸/۳۰

<https://hiq@bou.ac.ir>

نوع مقاله: پژوهشی ناشر: دانشگاه باقر العلوم ﷺ

© ۱۴۰۴ / نویسندگان دارنده حق مؤلف مقاله خود بدون محدودیت هستند

مقدمه

جامعه‌شناسان معتقدند تغییر اجتماعی در میان دیرپدیده‌های اجتماعی از اهمیت درخور ملاحظه‌ای برخوردار است.^۱ تغییر اجتماعی عبارت است از پدیده‌های قابل رؤیت و بررسی‌پذیر در مدت زمانی کوتاه، به گونه‌ای که هر شخص معمولی نیز در طول زندگی خود یا در دوره کوتاهی از زندگی خود، می‌تواند یک تغییر را تعقیب کند، نتیجه قطعی آن را ببیند یا نتیجه موقتی آن را دریابد. افزون بر این تغییر اجتماعی در محدوده محیط جغرافیایی و اجتماعی معینی صورت می‌پذیرد؛ بنابراین تفاوتش با تحول اجتماعی در این است که آن را می‌توان در چارچوب محدوده جغرافیایی یا در کادر اجتماعی - فرهنگی خیلی محدودتری مطالعه کرد.^۲

از سوی دیگر فرهنگ، کلیدی‌ترین واحد در شناخت هر جامعه و مهم‌ترین قالب تغییر جوامع در نظر گرفته می‌شود. اندیشمندان تعاریف متعددی از فرهنگ ارائه داده‌اند؛ اما می‌توان تعریف زیر را تعریفی جامع و مانع از آن دانست: «فرهنگ: مجموعه به هم پیوسته‌ای از شیوه‌های تفکر، احساس و عمل که کم و بیش مشخص بوده و تعداد زیادی از افراد آن را فرامی‌گیرند و بین آنها مشترک است». فرهنگ به دو شیوه عینی و نمادین به کار می‌رود تا اشخاص را به جمع خاص و متمایزی مبدل سازد.^۳ پس می‌توان با تغییر در لایه‌های زیرین تشکیل دهنده فرهنگ، فرایند تغییر اجتماعی را ایجاد کرد.

با روشن شدن مفهوم فرهنگ و نقش آن در تغییر اجتماعی، می‌توان جوامع مختلف را در محدوده زمانی و مکانی خاصی در نظر گرفت و تغییرات اجتماعی آن را در زمان مشخصی کنکاش و بررسی کرد تا مشخص شود تغییرات رخ داده در آن جامعه، چگونه و در چه فرایندی شکل گرفته است. یکی از بهترین این نمونه‌ها، مقایسه جامعه حجاز قبل و بعد

۱. روشه، تغییرات اجتماعی، ۱۳۹۱، ص ۱۶.

۲. همان، ص ۲۶.

۳. روشه، مقدمه‌ای بر جامعه‌شناسی عمومی، ۱۳۸۷، ص ۱۱۶.

از ظهور اسلام است؛ بررسی تاریخ زندگانی رسول خدا ﷺ نشان می دهد تفاوت میان این دو آشکار و ملموس است. پس می توان این پرسش را مطرح کرد که این تغییر اجتماعی، چگونه و در چه فرایندی محقق شد؟

فرضیه این پژوهش آن است که رسول خدا ﷺ با تبیین مبانی فرهنگی جامعه اسلامی با محوریت دین، در صدد تحول جامعه و گذر آن از جامعه جاهلی به جامعه اسلامی برآمدند. ایشان در این راه بنیادی ترین لایه و نظام فرهنگی، یعنی «باورها» و «شناخت» انسان را در اولویت تغییر و تحول قرار داد و سپس به لایه های بعدی پرداختند که منجر به تغییر اجتماعی جامعه عصر خود شدند.

شناخت این مؤلفه های تغییر اجتماعی می تواند راهنمایی برای پی ریزی الگوی تراز در جامعه اسلامی در راستای اصلاح فرهنگی جامعه معاصر باشد.

از لحاظ پیشینه پژوهش، پژوهشی با این رویکرد شناسایی نشد؛ البته کتاب سیره پیامبر اعظم ﷺ در گذر از جامعه جاهلی به جامعه اسلامی نوشته نجف لک زایی از لحاظ هدف پژوهش مشابه این پژوهش است؛ اما با اینکه مؤلف متوجه تأثیر تغییرات فرهنگی ایجاد شده از سوی رسول خدا بوده است، رویکرد و روش پژوهش بیشتر متوجه روبنای تغییرات جامعه مانند اقدامات مختلف مذهبی، فرهنگی، علمی، اقتصادی، سیاسی، نظامی و اجتماعی رسول خدا ﷺ بوده است و از روش تغییر اجتماعی استفاده نکرده است.

شناخت لایه های فرهنگی

فرهنگ دارای سه نظام وابسته به یکدیگر است که از آنها به اجزای شکل دهنده فرهنگ یاد می شود و عبارت اند از:

الف) نظام شناخت ها و باورها: این نظام به مثابه شالوده ای برای فعالیت های بشر در زمینه تفکر و اندیشه است و از تصورات، باورها، آموزه ها و شیوه های استدلالی در

زمینه تفسیر جهان هستی انسان، چگونگی رابطه انسان با محیط و پیرامون خود و هدف از زندگی بشر تشکیل یافته است.

ب) نظام ارزش‌ها و گرایش‌ها: این نظام بیان‌کننده ارزش‌ها و اعتقاد به آنهاست؛ در این ساحت میان مطلوب و نامطلوب، خوب و بد، پسند و ناپسند، روا و ناروا در قالب گزاره‌های ارزشی، اخلاقی و حقوقی به معنای عام آن مرزبندی می‌شود.

ج) نظام رفتارها و کردارها: این نظام متشکل از تمامی آموخته‌هایی است که هماهنگ‌سازی رفتار آدمی با افعال دیگران را برای انسان‌ها ممکن می‌سازد. در این قلمرو آموزه‌های دو نظام اول به مرحله ظهور و بروز می‌نشینند؛ بدین بیان که با توجه به نوع بینش، گرایش آدمی، رفتار، آداب فردی و اجتماعی پی‌ریخته می‌شود. درواقع در این ساحت با توجه به نوع‌گزینش نظام شناخت‌ها و باورها و نظام ارزش‌ها و گرایش‌ها، آموزه‌های عملی و فنون رفتاری ترسیم می‌گردد.^۱

هریک از اجزای فرهنگ را می‌توان لایه‌ای از نظام فرهنگی به شمار آورد؛ بنیادی‌ترین لایه فرهنگی، «نظام باورها و شناخت» هاست؛ در مرحله بعد، «نظام ارزش‌ها و گرایش‌ها» قرار دارد؛ و بیرونی‌ترین لایه فرهنگی را «نظام رفتارها و کردارها» تشکیل می‌دهد. بر این اساس برای تغییر هر فرهنگی لازم است این لایه‌ها و اجزا را تغییر داد تا بتوان فرهنگ و درواقع جهت‌گیری یک جامعه را تغییر داد.

موضوع مورد بررسی در این پژوهش، دو لایه مهم‌تر «نظام باورها و شناخت» یعنی «نظام بینش» و «نظام ارزش‌ها و گرایش‌ها» است که به اختصار «نظام ارزش‌ها» نامیده می‌شود. این مؤلفه‌ها را می‌توان به دو بخش مؤلفه‌های نظری و عملی تقسیم کرد و هر کدام را جداگانه بررسی نمود.

۱. کاشفی، «فرهنگ؛ نسبیت یا بیگانگی»، مناسبات دین و فرهنگ در جامعه ایران، ۱۳۸۰، ش ۱، ص ۱۷۷.

الف) نظام بینش

منظور از نظام بینش ها و باورها، نگرش انسان به خود، جهان هستی و آغاز انجام آن است. این نظام از تصورها، اعتقادات، آموزه ها و شیوه های استدلال در زمینه تفسیر انسان، جهان هستی، زندگی و چگونگی رابطه انسان با طبیعت و ماورای آن پدید می آید^۱ و با تشخیص و مستدل شدن بینش آدمی در موارد ذکر شده، در جهان بینی انسان به تصویر کشیده می شود. «جهان بینی» به مجموعه ای از نظریه ها، مفاهیم و تصورات انسان درباره جهان اطلاق شده است^۲؛ به عبارت دیگر، نوع برداشت و طرز تفکر یک مکتب درباره جهان و هستی، زیرساز و تکیه گاه فکری آن مکتب به شمار می رود که این زیرساز و تکیه گاه در اصطلاح «جهان بینی» نامیده می شود.^۳

باورهای اعتقادی عرب جاهلی بر شرک و بت پرستی استوار بود و به جهان و هستی، نگاهی شرک آلود داشت. رسول خدا ﷺ به دلیل اهمیت و تأثیرگذاری باورهای «بنیادین» در توسعه و تحول فرهنگی جامعه انسانی، مبارزه با شرک و بت پرستی را در صدر برنامه های فرهنگی خود قرار داد. سوره های قرآن کریم به دو دسته «مکی» و «مدنی» تقسیم شده اند^۴ و سوره های «مکی» از نظر زمانی بر سوره های «مدنی» تقدم دارند.^۵ بیشتر آیات سور مکی به مسائل اعتقادی و جدال فکری «توحید» و «شرک»، «خدا» پرستی و سایر مباحث اعتقادی از قبیل «معاد» و «نبوت» پرداخته اند؛ اما سوره های مدنی بیشتر در موضوعاتی چون حدود الهی، فرایض، حقوق انسانی احکام شرعی هستند.^۶ بنابراین راهبردهای فرهنگی رسول

۱. کاشفی، تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی، ۱۳۸۷، ص ۲۷.

۲. آقابخشی و افشاری راد، فرهنگ علوم سیاسی، ۱۳۷۹، ص ۷۳۴.

۳. مطهری، مجموعه آثار، ۱۳۶۸، ج ۲، ص ۷۷.

۴. قرشی، قاموس قرآن، ۱۳۷۱، ج ۵، ص ۲۸۵.

۵. همان، ص ۲۸۶.

۶. رامیار، تاریخ قرآن، ۱۳۶۲، ص ۶۰۵ - ۶۰۷.

خدا ﷺ در مکه مبنایی و اعتقادی بوده است؛ اما در مدینه به دلیل شکل‌گیری حکومت اسلام و اقتضای مدیریت جامعه، سیاست فرهنگی جامعه نبوی متوجه لایه‌های میانی و بیرونی فرهنگ شد و می‌توان راهبرد فرهنگی آن حضرت را در مدینه، ارزشی - هنجاری و تقنینی - تشریعی دانست.

۱. توحید باوری

انسان موجودی است که استعداد «خداخواهی» را در نهادش نهفته دارد.^۱ قرآن کریم با صراحت به این نکته اشاره می‌کند که خلقت انسان بر توحید و «خداخواهی» قرار گرفته است؛^۲ به گفته رسول خدا ﷺ نیز انسان با فطرت و سرشت الهی به دنیا پای می‌گذارد؛^۳ اما به دلیل خطا در تطبیق حکم فطرت یا عوامل بازدارنده دیگر، منحرف می‌شود^۴ و به پرستش موجودات زمینی وخدایان دروغین از قبیل سنگ، چوب، ستاره، خورشید و انسان می‌پردازد؛^۵ به همین دلیل از روزگاران قدیم، شرک و بت پرستی میان بشر شیوع و رواج یافت و به بیان قرآن کریم، بت‌های معروف عرب جاهلی موسوم به «ودّ»، «سواع»، «یعوق»، «یغوث» و «نسر» در زمان نوح نبی نیز موجود بودند که آن حضرت، از نافرمانی قومش و اصرار ایشان بر بت پرستی نزد خداوند شکایت کرد.^۶

با وقوع بعثت، رسول خدا ﷺ به ترویج توحید و یکتا پرستی پرداخت و مبارزه با شرک و بت پرستی را نیز به تدریج دنبال کرد. نخستین پیام وحیانی که در قالب آیات اولیهٔ سورهٔ «علق»

۱. مصطفوی، التحقيق فی کلمات القرآن الکریم، ۱۳۹۸، ج ۱۲، ص ۱۰۵؛ مطهری، مجموعه آثار، ۱۳۶۸، ج ۴، ص ۵۱۹.
 ۲. «وَإِذْ أَخَذَ رَبُّكَ مِنْ بَنِي آدَمَ مِنْ ظُهُورِهِمْ ذُرِّيَّتَهُمْ وَأَشْهَدَهُمْ عَلَى أَنْفُسِهِمْ أَلَسْتُ بِرَبِّكُمْ قَالُوا بَلَى شَهِدْنَا أَنْ تَقُولُوا يَوْمَ الْقِيَامَةِ إِنَّا كُنَّا عَنْ هَذَا غَافِلِينَ».
 ۳. علم الهدی، امالی، ۱۳۷۸، ج ۲، ص ۴۵۶.
 ۴. طباطبایی، المیزان، ۱۳۶۲، ج ۴، ص ۱۳۲.
 ۵. مصطفوی، التحقيق فی کلمات قرآن الکریم، ۱۳۹۸، ج ۱۲، ص ۱۰۱ - ۱۰۲.
 ۶. نوح: ۲۱ - ۲۳.

نازل شد،^۱ جهان بینی اسلامی را به تصویر کشید؛ وجود خداوند متعال، آفرینش جهان هستی و آفرینش انسان و مسئله شناخت، اموری هستند که در این پیام گنجانده شده اند. در مدت زمان دعوت مخفی که سه سال طول کشید،^۲ حدود پنجاه نفر به اسلام گرایش پیدا کردند^۳ و در این مدت کوتاه، تحول فرهنگی عمیقی در مسلمانان نخستین ایجاد شد؛ به گونه ای که اندیشه و افکار ایشان یکسره دگرگون گردید. افرادی مثل ابوذر غفاری (م ۳۲ ق) صحابی نامدار اسلام آورد و از شدت شوق و خوشحالی، به مسجد الحرام رفت و با صدای بلند فریاد کشید: «لا اله الا الله محمد رسول الله»؛^۴ از این شعار بر می آید که مهم ترین درون مایه دعوت پیامبر ﷺ در دعوت مخفی، گسترش اعتقاد به توحید و تحکیم جهان بینی اسلامی بوده است.

آن حضرت پس از سه سال دعوت سری،^۵ مأموریت یافت تا دعوت خویش را آشکار کند. در دعوت علنی، بنا بر دستور خداوند در آیه ۲۱۴ سوره «شعرا»، ابتدا خویشاوندانش را انداز نمود و ایشان را به دین اسلام دعوت کرد.^۶

دعوت علنی و عمومی رسول خدا ﷺ بر بنیاد چهار محور آغاز شد و سخنان آن حضرت در برگزیده چهار نکته مهم و اساسی بود: ۱. پرستش خدای واحد و سرزنش شرک و بت پرستی؛ ۲. اعلان رسالت؛ ۳. تبیین اهداف بعثت در ابلاغ یکتا پرستی و فراخوانی عمومی به آن؛ ۴. فلاح و نجات در پرتو توحید و ترک پرستش بت ها.

پس از اعلان دعوت عمومی، مشرکان مکه به عمق پیامدهای دینی، سیاسی و اجتماعی دعوت رسول خدا ﷺ پی بردند و با تمام توان علیه آن حضرت موضع گیری کردند و از

۱. شافعی، احکام القرآن، ۱۹۹۸ م، ج ۲، ص ۷؛ واحدی، اسباب نزول القرآن، ۱۳۸۸، ص ۱۳ - ۱۴؛ فیض کاشانی، الاصفی فی تفسیر القرآن، ۱۳۷۶، ج ۲، ص ۱۴۵۹؛ شوکانی، فتح القدیر، ۱۳۷۶، ج ۵، ص ۵۷۰.

۲. یعقوبی، تاریخ یعقوبی، ۱۳۷۴، ج ۱، ص ۳۷۹.

۳. ابن هشام، السیرة النبویة، بی تا، ج ۱، ص ۲۴۵ - ۲۶۲.

۴. ابن سعد، الطبقات الکبری، ۱۳۷۴، ج ۴، ص ۲۱۹.

۵. بلاذری، انساب الاشراف، ۱۴۱۷ ق، ج ۱، ص ۱۳۱.

۶. طبری، تاریخ طبری، ۱۳۸۰، ج ۲، ص ۳۲۱.

روش‌های گوناگون همانند گفتگوی «دیپلماتیک»،^۱ راهبرد استهزا،^۲ طرح تهمت،^۳ تطمیع^۴ و توطئه قتل آن حضرت،^۵ درصدد توقف این تحول فکری و فرهنگی برآمدند. در چنین اوضاع و شرایط سخت، فعالیت تبلیغی رسول خدا ﷺ در مکه با دشواری روبرو شد؛ از این رو آن حضرت در جستجوی فضای جدید برای ادامه دعوت خویش در خارج از مکه برآمد. یثرب که در راستای تحول فرهنگی بعدها «مدینه النبی» نام گرفت، یکی از مکان‌های مناسب برای تداوم و گسترش دعوت به اسلام بود؛ ساکنان یثرب را دو قبیله اوس و خزرج و جمعیتی از یهودیان تشکیل می‌دادند. با تلاش رسول خدا ﷺ زمینه‌های نفوذ اسلام به یثرب آماده شد و در سال دوازدهم بعثت، دوازده نفر از اهالی یثرب، در «عقبه» با آن حضرت دیدار کردند؛ در نتیجه نخستین پیمان تحت عنوان «بیعت النساء»^۶ یا «بیعت عقبه اولی»^۷ میان پیامبر ﷺ و اهالی یثرب منعقد شد^۸ و زمینه تحول بزرگ یثربیان را فراهم کرد و به سرعت اسلام در مدینه فراگیر شد. محتوای این بیعت، برخی از اصول و آموزه‌های اسلامی بود که تحولات فکری یثربیان را سرعت بخشید.^۹ این نخستین گام در تحول آنان بود که بر اساس آن می‌بایست از شرک و بت پرستی دست بردارند و به جای آن خدای واحد را بپرستند.^{۱۰} رسول خدا ﷺ برای تأسیس و تکمیل نهاد فرهنگی خود بعد از تحقق بیعت عقبه دوم و هجرت به مدینه، مسجد را تأسیس کرد که پایگاه اصلی این

۱. همان، ص ۲۶۶؛ یعقوبی، تاریخ یعقوبی، ۱۳۷۴، ج ۱، ص ۳۸۱.

۲. ابن هشام، السيرة النبوية، بی تا، ج ۲، ص ۴۰۸.

۳. طبرسی، مکارم الاخلاق، ۱۳۷۰، ج ۱، ص ۳۳۵.

۴. ابن کثیر، البداية والنهاية، ۱۹۸۶م، ج ۳، ص ۶۳.

۵. ابن هشام، السيرة النبوية، بی تا، ج ۱، ص ۲۹۰.

۶. عاملی، الصحيح من سيرة النبي الأعظم، ۱۴۱۶ق، ج ۱، ص ۱۹۹.

۷. بلاذری، انساب الاشراف، ۱۴۱۷ق، ج ۱، ص ۲۳۹.

۸. صالحی شامی، سبل الهدی والرشاد، ۱۴۱۸ق، ج ۳، ص ۲۶۹.

۹. حمیری کلاعی، الاكتفاء الكلاعی، ۱۳۸۹ق، ج ۱، ص ۲۶۰.

۱۰. حلبی شافعی، السيرة الحلبیة، ۲۰۰۶م، ج ۲، ص ۱۰.

نهاد با عظمت فرهنگی خود بود.^۱ با استقرار در مسجد، دولت شهر اسلامی را نیز بر اساس مسجد بنا کرد؛ سپس پیوند برادری میان مهاجر و انصار را برقرار کرد و با این کار کینه های مربوط به تقسیم بندی قبیله بین مهاجر و انصار را زدود و روابط آنان را عمیق تر کرد. حتی رسول خدا ﷺ قبل از آغاز جنگ، جهان بینی اسلامی را در قالب مبانی بنیادین به مشرکان و سایر دشمنان اسلام عرضه می کرد و اگر آنان از شرک و بت پرستی دست برمی داشتند،^۲ جنگ و یورش نظامی منتفی می شد.^۳ به فرستادگان و مبلغان خود نیز دستور می داد قبل از هر چیزی جهان بینی توحیدی را اعلام کنند؛ از این رو هنگامی که سعد بن معاذ (م ۵ ق) را به یمن فرستاد، از او خواست اهل کتاب آن دیار را به توحید فراخواند؛ اگر پذیرفتند، آنان را به نماز و سایر اعمال عبادی دعوت کند.^۴ از طرف دیگر آن حضرت برای تکمیل نهادسازی فرهنگی افزون بر دعوت به توحید، برای امکان برقراری ارتباط و به تبع آن امکان اثرگذاری فرهنگی، قوانینی را اجرا کرد تا مؤلفه های نهاد فرهنگی خود را از سایر نهادها متمایز کند. به همین منظور وقتی آن حضرت در مسیر «حدیبیه» گروهی از مشرکان «بنی نهد» به اسلام دعوت کرد و آنان رد کردند، حضرت هدیه ایشان را نپذیرفت و فرمود: «لا أقبُلْ هَدِیةَ مشرکٍ».^۵ همچنین هنگامی که در راه حنین بود، مسلمانان با درخت بزرگی روبرو شدند و از رسول خدا ﷺ درخواست کردند همان طور که برای مشرکان «ذات انواط»^۶ بود، برای ما نیز ذات انواطی قرار دهد. رسول خدا ﷺ در برابر این درخواست، دو بار ندای تکبیر سر داد و فرمود: «سوگند به کسی که جانم در کف اختیار اوست، چیزی گفتید که قوم موسی

۱. طبری، تاریخ طبری، ۱۳۸۰، ج ۲، ص ۳۹۷.

۲. ابن سعد، طبقات الکبری، ۱۳۷۴، ج ۲، ص ۱۶۳.

۳. صالحی شامی، سبل الهدی و الرشاد، ۱۴۱۸ق، ج ۶، ص ۱۷-۲۳۱.

۴. صنعانی، المصنف، ۱۹۸۳م، ج ۵، ص ۲۱۶.

۵. واقدی، المغازی، ۱۳۷۶، ج ۲، ص ۵۷۵.

۶. یکی از مقدسات مشرکان در جاهلیت، درختی بود که آن را «ذات انواط» می نامیدند و به پای آن قربانی می کردند و در اطراف آن اعتکاف نموده، به پرستش آن می پرداختند (همان، ج ۳، ص ۸۹۰-۸۹۱).

به او گفتند: «آن گاه این آیه را تلاوت کرد:» «و بنی اسرائیل را از دریا گذرانندیم، آن گاه بر قومی گذشتند که به پرستش بت های خود دل بسته بودند؛ گفتند ای موسی، همان طور که آنها را خدایانی است، برای ما هم خدایی قرار ده».^۲

رسول خدا ﷺ برای نهادسازی فرهنگی، فرایند تغییر اجتماعی را مرحله به مرحله و گام به گام با تغییر نظام بینشی آنان پیش برد و بعد از تحکیم پایه های فرهنگی و اجتماعی مسلمانان، به از بین بردن مظاهر شرک پرداخت. برای این منظور بعد از تسلیم شدن قبایل بزرگ عرب و گسیل شدن هیئت های آنان برای ملاقات با رسول خدا ﷺ،^۳ پیشنهاد های آنان مبنی بر باقی گذاشتن «بت» را مردود دانست^۴ و گروهی را برای تخریب و نابودی بت ها فرستاد^۵ و بعد از نزول سوره «براءت»، شرک و بت پرستی را از جزیره العرب محو کرد.^۶

۲. معادباوری

یکی از مهم ترین ارکان اصول اعتقادی در دین اسلام، ایمان به «زندگی جاوید و حیات اخروی» است. با نگاه اجمالی به قرآن کریم به دست می آید که میان اصول اعتقادی، هیچ اصلی پس از «توحید» به اندازه «معاد» و حیات اخروی مهم نبوده است.^۷

رسول خدا ﷺ برای نهادینه کردن گرایش ایمان به «معاد» و توجه دادن افراد جامعه انسانی به «قدرت» بی منتهای الهی، در مواقف گوناگون «قدرت» خداوند را به تصویر می کشید و آفرینش دوباره انسان را در برابر آن ناچیز می شمرد. بر همین اساس هنگامی

۱. ابن هشام، السيرة النبوية، بی تا، ج ۴، ص ۴۴۳.

۲. اعراف: ۱۳۸.

۳. یوسفی غروی، موسوعة التاريخ الاسلامی، ۱۳۸۳، ج ۳، ص ۴۹۶ - ۴۹۷.

۴. ابن سعد، طبقات الکبری، ۱۳۷۴، ج ۱، ص ۳۱۲ - ۳۱۳.

۵. مقریزی، امتاع الأسماع، ۱۹۹۹م، ج ۲، ص ۸۷.

۶. همان، ص ۵۳۶.

۷. جواد آملی، معاد در قرآن، ۱۳۸۵ق، ص ۳۶.

که یکی از اشراف قریش به نام ابی بن خلف جمحی^۱ (م ۳ ق) استخوان پوسیده‌ای را نزد رسول خدا برد و سپس آن را با دستان خود خورد و در هوا پراکنده کرد، آن‌گاه خطاب به آن حضرت گفت: چه کسی می‌تواند این ذرات پراکنده را زنده کند؟ رسول خدا ﷺ فرمود: «خداوند آن را و شما را بعد از آنکه به این حالت تبدیل شوید، زنده خواهد کرد»^۲. به مناسبت این احتجاج، آیات ۷۸ و ۷۹ سوره «یس» نازل شد^۳، در آیه ۷۹ این سوره، قدرت خداوند بر آفرینش اولیه مخلوقات را دلیل توانایی حضرت حق بر خلقت دوباره آنها در روز «واپسین» مطرح کرد^۴. داستان حضرت ابراهیم^۵ نیز شاهد بر «معاد» ذکر شده است^۶.

۳. قرآن مهم‌ترین مؤلفه نظری

محتوای پیام اسلام، همان محتوای قرآن است که خداوند متعال آن را با نماد الفاظ از طریق جبرئیل بر پیامبر نازل فرمود؛ اما انتقال پیام خداوند با دریافت پیامبر ﷺ به پایان نمی‌رسد، بلکه پیامبر باید خود این پیام را به دیگران منتقل کند. در راستای فرهنگ‌سازی انتقال پیام قرآن، هر شخصی به مدینه هجرت می‌کرد، پیامبر اکرم ﷺ او را به مردی از انصار می‌سپرد تا قرآن و دستورات دینی را به او آموزش دهد^۷.

تأثیر قرآن کریم در فرهنگ‌سازی و فرایند تحول فکری جامعه به گونه‌ای بود که حتی در حبشه وقتی جعفر بن ابی طالب آیاتی از قرآن را تلاوت کرد، نجاشی و کشیشان در اطراف او

۱. بلاذری، انساب الاشراف، ۱۴۱۷ق، ج ۳، ص ۳۱.

۲. حمیری کلاعی، الاکتفاء بما تضمنه من مغازی رسول الله و الثلاثه الخلفاء، ۱۳۸۹ق، ج ۱، ص ۲۱۵.

۳. بلاذری، انساب الاشراف، ۱۴۱۷ق، ج ۱، ص ۴۳.

۴. «قُلْ يُخَبِّئُهَا الَّذِي أَنْشَأَهَا أَوَّلَ مَرَّةٍ وَهُوَ بِكُلِّ خَلْقٍ عَلِيمٌ».

۵. بقره: ۲۶۰.

۶. غرناطی، کتاب التسهیل العلوم التنزیل، ۱۴۰۳ق، ج ۱، ص ۱۳۴.

۷. ابن شبه نمیری، تاریخ المدینه المنوره، ۱۴۱۰ق، ج ۲، ص ۴۸۷.

از شنیدن آیات قرآن گریستند.^۱ بنابراین مسلمانان به حفظ آیات قرآن همت می‌گماشتند و در عمل به آیات آن از همدیگر پیشی می‌گرفتند.

ب) نظام ارزش‌ها

ارزش یک نوع در درجه‌بندی، طبقه‌بندی و امتیازبندی پدیده‌هاست از خوب تا بد یا از مثبت تا منفی. بنابراین مراد از ارزش‌های اجتماعی، پدیده‌ای است که مردم برای آن ارزش مثبت قائل‌اند.^۲ ایجاد تحول در نظام ارزشی جامعه انسانی توسط رسول خدا ﷺ، از مهم‌ترین مولفه‌های تغییرات فرهنگی در دولت رسول خدا ﷺ به شمار می‌رود. رسول خدا ﷺ انقلاب عظیمی را در رسالت خود در نظام ارزشی جامعه بشری به وجود آورد که در این بخش به مهم‌ترین مصادیق آن اشاره می‌شود.

۱. وحدت‌محوری

اختلاف و تفرقه، جنگ و خونریزی یکی از شاخص‌های برجسته فرهنگی جامعه جاهلی بود.^۳ با ظهور اسلام، ارزش‌های جامعه به گونه‌ای بنیادین متحول شد که اختلاف و دشمنی از جامعه رخت برپست و جایش را به وحدت و همگرایی داد؛^۴ همچنین از آن قوم بت‌پرست و جاهلی، انسان‌هایی ساخت که به مدارج عالی علمی و انسانیت رسیدند. چنان همگرایی بین آنان رخ داد که اهل مدینه حاضر شدند همه اموال خود را با مهاجران تقسیم کنند. رسول خدا ﷺ در نخستین رویارویی با یثربیان بعد از تأکید بر پرستش خدا، وحدت و مواسات و همدلی با یکدیگر را از وظایف آنان در برابر خدا برشمرد

۱. واحدی نیشابوری، اسباب النزول، ۱۳۸۸، ص ۱۳۶؛ ابن‌کثیر، تفسیر، ۱۴۱۲ق، ج ۲، ص ۸۸.

۲. رفیع‌پور، آناتومی جامعه، ۱۳۷۸، ص ۲۶۹.

۳. شهیدی، نهج‌البلاغه، ۱۳۷۷، خطبه ۲۶، ص ۶۸.

۴. همان، ص ۱۸۲.

و به انصار در صورت پای بندی به آن وعده بهشت داد.^۱ تأکید رسول خدا ﷺ بر وحدت مسلمانان سبب شد که صحابه نیز وحدت و همدلی را مهم‌ترین عامل پیروزی خود در حوادث بدانند.^۲

قرآن کریم در جایگاه سند و پیام و حیانی رسول خدا ﷺ و «مانیفست»^۳ دولت و جامعه اسلامی، دربارهٔ تحقق وحدت و همگرایی به فرهنگ‌سازی پرداخت و با طرح «برادری» و «اخوت» مؤمنان،^۴ جامعه اسلامی را «امت واحده» توصیف کرده و ضمن سفارش به وحدت و یکپارچگی، از تفرقه و تشتت نهی کرد و اتحاد و همبستگی را نعمت ویژه الهی برشمرد.^۵ قرآن کریم افزون بر تأکید بر همدلی، جامعه مؤمنان را به رفع اختلاف‌ها و اصلاح «ذات بین» دستور داد^۶ و اختلاف‌های دینی را به طور خاص مذموم شمرد و آن را موجب عذاب دانست.^۷

رسول خدا ﷺ نیز برای ملت‌سازی دینی و تشکیل جامعه اسلامی، وحدت، همگرایی و انسجام اجتماعی،^۸ از ظرفیت‌های گوناگونی بهره جست و راهبردهای متعددی برای تحقق وحدت اجتماعی در پیش گرفت. پیمان‌نامه عمومی مدینه،^۹ پیمان اخوت و برادری^{۱۰} و محو عصبیت قومی و قبیله‌ای^{۱۱} از اقداماتی بود که رسول خدا ﷺ به منظور تحقق وحدت، همگرایی و انسجام اجتماعی در جامعه اسلامی انجام داد.

۱. ابن سعد، الطبقات الکبری، ۱۳۷۴، ج ۴، ص ۶.

۲. بلاذری، انساب الاشراف، ۱۴۱۷ق، ج ۱۲، ص ۱۰۷.

۳. Manifest.

۴. آل عمران: ۱۰۳.

۵. انبیاء: ۹۲؛ مؤمنون: ۵۲.

۶. آل عمران: ۱۰۳.

۷. انفال: ۱؛ حجرات: ۹ - ۱۰.

۸. آل عمران: ۱۰۵؛ شوری: ۱۳.

۹. متقی هندی، کنز العمال، ۱۹۹۸م، ج ۱، ص ۱۴۹.

۱۰. ابن کثیر، البدایة و النهایة، ۱۹۸۶م، ج ۳، ص ۲۲۴؛ ابن هشام، السیرة النبویة، بی تا، ج ۱، ص ۵۰.

۱۱. بلاذری، انساب الاشراف، ۱۴۱۷ق، ج ۱، ص ۲۷۱.

۱۲. کلینی، الکافی، ۱۳۶۹، ج ۸، ص ۲۴۶؛ واقدی، المغازی، ۱۳۷۶، ج ۲، ص ۸۳۶؛ مجلسی، بحار الانوار، ۱۴۴۰ق، ج ۷۳، ص ۳۵.

۲. رفق و مدارا محوری

یکی از سیاست‌های راهبردی رسول خدا ﷺ در رفتارهای اجتماعی و در امر تبلیغ دین، «رفق» و «مدارا» بود. آن حضرت زندگی در سطح جامعه را بر پایه رفق و مدارا ترسیم کرد؛ به طوری که مدارای با مردم در روابط فردی و اجتماعی را برابر با نیکی می‌دانست.^۱ مدارای او با مسلمانان حتی بعد از درگذشت مؤمنان نیز ادامه داشت؛ از جمله نقل شده است وقتی ادرع اسلمی در مدینه درگذشت، رسول خدا ﷺ هنگام دفن او فرمود: «با او مدارا کنید تا خدا با او مدارا کند؛ او خدا و رسولش را دوست داشت.»^۲ در واقع تألیف قلوب و نفی تنفیر از ویژگی‌های رفتاری پیامبر خدا ﷺ در تبلیغ و گسترش دین الهی بود و به یاران و اصحاب خود می‌آموخت که دعوت‌کننده و بشارت‌دهنده باشند، نه تنفیرکننده و فراری‌دهنده؛ چنان‌که وقتی معاذ بن جبل (م ۱۸ ق) را برای تبلیغ اسلام و دعوت مردم به یمن می‌فرستاد، به او فرمود: «يَسِّرْ وَلَا تُعَسِّرْ وَ بَشِّرْ وَلَا تَنْفِرْ».^۳ رسول خدا ﷺ با مهر و محبت و مدارا، قلب انسان‌ها را تسخیر کرد و ایشان را به سوی حق رهنمون نمود و با رفتار محبت‌آمیز و عاری از درشتی، در شکل‌گیری روابط صحیح اجتماعی و حرکت به سوی جامعه‌ای سالم توفیق یافت.^۴

مشرکان در غزوۀ احد، حمزه «سیدالشهدا» (م ۳ ق) را به شهادت رساندند و دندان‌های مبارک حضرت رسول را مجروح کردند؛ در این هنگام برخی اصحاب از آن حضرت خواستند مشرکان مکه را نفرین کنند؛^۵ همان‌گونه که نوح علیہ السلام قومش را نفرین کرد؛^۶ اما پیامبر جز رحمت و مغفرت برای آنان نخواست.

۱. طبرانی، المعجم الکبیر، بی‌تا، ج ۲، ص ۳۲۲.

۲. ابونعیم، معرفة الصحابة، ۱۴۱۹ ق، ج ۱، ص ۳۵۲.

۳. ابن هشام، السيرة النبوية، بی‌تا، ج ۲، ص ۵۹.

۴. کلینی، الکافی، ۱۳۶۹، ج ۵، ص ۴۹۴؛ متقی هندی، کنز العمال، ۱۹۹۸ م، ج ۳، ص ۴۷.

۵. اندلسی، الشفا بتعريف حقوق المصطفى، ۱۴۰۹ ق، ج ۱، ص ۱۳۷ - ۱۳۸.

۶. نوح: ۲۶.

۳. عمل‌گرایی و تلاش محوری

عمل‌گرایی و تلاش محوری در مسیر صحیح از مهم‌ترین شاخصه‌های تحول فرهنگی انسان و نجات او در روز واپسین دانسته شده است. رسول خدا ﷺ سخنی را نزد خدا پذیرفتنی می‌دانست که به آن عمل شود؛ از این رو خود نخستین کسی بود که به فرامین الهی عمل می‌کرد.^۱ بر اساس روایات تاریخی، رسول خدا ﷺ به عمل انسان به مثابه شاخصی بسیار مهم در تحول او توجه زیادی داشت و در موارد گوناگون به آن سفارش می‌کرد و از اصول مهم در عمل کردن را درست عمل کردن می‌دانست.^۲ بعد از فتح مکه به مکیان و مسلمانان فرمود: «من فرستاده خدا به سوی شما هستم و برای شما خیرخواه و دلسوزم. نگویید که محمد از ماست. به خدا، از میان شما یا غیر شما تنها پرهیزکاران دوستان من اند و بس. مبادا روز قیامت بیایید، در حالی که شما دنیا را بر دوش بکشید و دیگران آخرت را، هان که من عذری بین خودم و شما و بین شما و خدا باقی نگذاشتم؛ برای هر کسی از من و شما عملش خواهد بود».^۳ این سخنان و آموزه‌های رسول خدا ﷺ در توجه دادن مسلمانان به عمل، تأثیر بسیار شگرفی در آنان داشت؛ به طوری که بعد از مدتی بسیاری از اصحاب آن حضرت که در عصر جاهلی هم زیسته بودند، جزء صالحان از یاران حضرت به شمار می‌رفتند. آن حضرت در آخرین روزهای عمر خویش نیز در تأکید بر عمل‌گرایی فرمود: «هر کسی به او وعده‌ای داده‌ام، بیاید تا انجام دهم و هر کسی از من طلبی دارد، بیاید تا ادا کنم»؛ آن‌گاه فرمود: «ای مردم، میان هیچ‌کس و خدا خویشاوندی یا چیزی که خیری به او برساند یا شری از او دفع کند وجود ندارد، جز عمل».^۴

۱. ابن حجر، الاصابه، ۱۴۱۵ق، ج ۱، ص ۳۹۶.

۲. حر عاملی، وسائل الشیعه، ۱۴۱۴ق، ج ۱۶، ص ۵۵.

۳. همان، ج ۳، ص ۲۳۰.

۴. ابن بابویه، صفات الشیعه، ۱۳۸۰، ص ۵ - ۶.

۵. «اتّھا الناس انه لیس بین الله و بین احد نسب ولا امریؤتیه به خیرا او یصرف عنه شرا الا العمل. الا لایذ عین مدّع ولا یتمنین متمتن، والذی بعثنی بالحق لاینجی الا عمل مع رحمة والوعصیت هویت. اللهم قد بلغت» (مفید، الارشاد، ۱۴۱۳ق، ج ۱، ص ۱۸۲).

۴. مساوات محوری

در دوره جاهلی که نظام طبقاتی بر جامعه حاکم بود، ثروت و تعلقات «نسبی»، «نژادی»، «قبیله‌ای» و مانند آن ملاک برتری افراد تلقی می‌شد. از لحاظ جامعه‌شناسی نیز سازمان اجتماعی سنتی بر دو محور اساسی قرار گرفته بود: خویشاوندی و گروه‌های سنی.^۱ می‌توان گفت خویشاوندی در بیشتر جوامع سنتی، چارچوب اصلی سازمان اجتماعی است؛^۲ اما ارزش‌های اجتماعی با ظهور اسلام دگرگون شد و «مساوات» به مثابه ارزشی الهی و انسانی، جای معیارهای جاهلی و طبقاتی را گرفت. مساوات اسلامی به دلیل سنخیت با فطرت انسانی، مورد پذیرش و استقبال قرار گرفت و نقش مهمی را در تحول جامعه ایفا کرد؛ از این رو حتی کسانی که از تبعیض‌های ناروا سود می‌بردند، در عمق فطرت و وجدان انسانی خود، مساوات اسلامی را پذیرفتند و با آن همدل شدند. رسول خدا ﷺ با الهام از منبع وحیانی در مواقف گوناگون حیات فردی، سیاسی و اجتماعی خود به مساوات و برابری میان انسان‌ها تأکید می‌کرد و بر تحقق آن می‌کوشید. آن حضرت تمام افراد انسانی را همانند دندان‌های شانه مساوی می‌دانست: «الناس سواء کأسنان المشط»؛^۳ در حالی که جامعه جاهلی که بر پایه اختلاف طبقاتی و مشروعیت تبعیض «نژاد»، «قومیت»، «رنگ»، «قبیله» و سایر امتیازات موهوم بنا شده بود، حتی اذان گفتن بلال در فتح مکه را هم بر نمی‌تابید.^۴

رسول خدا ﷺ تا لحظات اواخر عمر مبارک خویش بر اصل مساوات تأکید داشت و در آخرین خطبه خود نیز ضمن تأکید بر این اصل^۵ فرمود: «ای مردم، آگاه باشید پروردگارتان

۱. روشه، مقدمه‌ای بر جامعه‌شناسی عمومی، ۱۳۸۷، ص ۲۶۴.

۲. همان، ص ۲۶۵.

۳. یعقوبی، تاریخ یعقوبی، ۱۳۷۴، ج ۲، ص ۱۰۰.

۴. قرطبی، الجامع لاحکام القرآن، ۱۳۶۴، ج ۱۶، ص ۲۴۱.

۵. «إن الله لا ينظر إلى أحسابكم ولا إلى أنسابكم ولا إلى أجسامكم ولا إلى أموالكم ولكن ينظر إلى قلوبكم فمن كان له قلب صالح تحنن الله عليه و - إنما أنتم بنو آدم وأحبكم إليه أتقاكم» (همان).

یکی است و پدرتان [نیز] یکی است؛ بنابراین بدانید که نه عربی را بر عجم و نه عجمی را بر عرب و نه سیاهی را بر سفیدی و نه سفیدی را بر سیاه برتری است مگر به تقوا»^۱. لغو امتیازات ناروای اجتماعی^۲ که محصول شرایط و وضعیت ناعادلانه جوامع طبقاتی بود، سبب گرایش توده‌های عظیمی از جامعه عرب عصر جاهلی به اسلام و تحول آنان در گرایش به اسلام بود که جزء بخشی از نهادینه کردن ایمان و نهادسازی فرهنگ رسول خدا ﷺ به شمار می‌رفت.

۵. ایجاد مؤلفه‌های کارآمد در نهادسازی فرهنگی

به یقین جاهلیت و ابعاد فرهنگی آن پس از بعثت پیامبر ﷺ نیازمند اصلاحات و تغییرات اساسی بود؛ تغییراتی که ضمن اینکه نیازمند به مبناسازی و تغییرات محتوایی بود، به ایجاد روش‌ها و متدهای متناسب با روابط انسانی و با این وجود، ایده‌آل‌های فرهنگ اسلامی و بسامدهای اجتماعی نیاز داشت. در ادامه به برخی از اقدامات پیامبر ﷺ در نهادسازی فرهنگی اشاره می‌شود.

۵-۱. دعوت بر مبنای قواعد اجتماعی و تعاملات انسانی

نزول آیات اولیه سوره «علق» با اینکه به معنای اعلام بعثت حضرت محمد ﷺ بود، وظیفه‌ای را برای انداز و دعوت مردم به دوش ایشان نمی‌گذاشت؛ به‌ویژه اینکه با انقطاع وحی، پیامبر دستور جدیدی دریافت نداشت و مأموریت ابلاغ و اعلام نبوت را نیافته

۱. همان، ص ۳۴۲.

۲. «إِيَّهَا النَّاسُ إِنَّ رَبَّكُمْ وَاحِدٌ وَإِنَّ إِبْرَاهِيمَ وَاحِدٌ، كُلُّكُمْ مِنْ آدَمَ وَآدَمُ مِنْ تَرَابٍ. إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللَّهِ اتَّقَاكُمْ وَاَلِيسَ لِعَرَبِيٍّ عَلَى عَجْمِي فَضْلٌ إِلَّا بِالتَّقْوَى» (عاملی، اعیان الشیعه، ۱۴۰۳ق، ج ۱، ص ۲۹۹؛ مجلسی، بحار الانوار، ۱۴۴۰ق، ج ۷۳، ص ۳۵).

بود.^۱ بدین دلیل برخی عقیده دارند که دستور انذار و ابلاغ دعوت اسلام با نزول آیات اولیهٔ سورهٔ «مدرثر» آغاز شد و رسول خدا از همین زمان مراحل دعوت خویش را آغاز کرده است.^۲ بنابراین پس از ابلاغ دستور انذار، ابتدا مرحله‌ای دعوت مخفی و به عبارتی صحیح‌تر «محدود» آغاز شد که مدت آن حدود سه سال بود. طی این دوره، قریش از ادعای نبوت پیامبر آگاه شدند. رسول خدا ﷺ در این دوره از طریق برقراری روابط «میان‌فردی مستقیم یا غیرمستقیم» و «بدون اعلان عمومی» و «استفاده نکردن از شیوه‌های ارتباط گروهی و جمعی» تنها به دعوت افراد مناسب اقدام می‌کرد و آشکارا به عیب‌جویی از عقاید مکیان و بت‌پرستی آنان نمی‌پرداخت، بلکه تنها به دعوت فردی مردم به اسلام می‌پرداخت و به نفی و انکار نهانی بت‌پرستی بسنده می‌کرد.^۳ با گرویدن نزدیک به پنجاه نفر به اسلام و در شرایطی که زمینه‌های ذهنی و اجتماعی برای علنی شدن دعوت پیامبر اسلام ﷺ فراهم شد، خداوند متعال برای تمهید سایر مقدمات دعوت علنی و کاملاً گستردهٔ اسلام، آیه ۲۱۴ سورهٔ «شعرا» را نازل کرد و فرمود: «اکنون نزدیک‌ترین افراد عشیره‌ات را [دعوت کن و] از عذاب خدا بترسان [که ایمان بیاورند]». این دستور الهی، زمینهٔ آغاز دومین مرحله دعوت پیامبر ﷺ بود که دورهٔ «دعوت علنی و انذار خویشاوندان نزدیک» نامیده شده است. این اقدام پیامبر، مقدمه دعوت علنی عمومی مردم بود که این روش تبلیغ یعنی «دعوت در درون و سپس گستراندن آن در برون»، موجب تسریع در گسترش دعوت پیامبر اسلام ﷺ شد.^۴

۱. طبرسی، مجمع البیان، ۱۴۱۵ق، ج ۱۰، ص ۳۸۱؛ یوسفی غروی، موسوعة التاريخ الاسلامی، ۱۳۸۳، ج ۱، ص ۳۹۶-۴۰۱.

۲. زرگری نژاد، تاریخ صدر اسلام (عصر نبوت)، ۱۳۹۵، ص ۲۳۳-۲۳۴.

۳. همان، ص ۱۲۴-۲۳۶؛ فیاض، تاریخ اسلام، ۱۳۷۸، ص ۶۰-۶۱.

۴. زرگری نژاد، تاریخ صدر اسلام (عصر نبوت)، ۱۳۹۵، ص ۲۳۷-۲۴۱؛ الویری، شیوه‌های فرهنگی - ارتباطی پیامبر در عهد مکی، ۱۳۸۷، ص ۴۹.

بعد از مرحله پیش گفته، با نزول آیه «فَاصْدَعْ بِمَا تُؤْمَرُ وَاعْرِضْ عَنِ الْمُشْرِكِينَ»^۱ مرحله دعوت علنی عمومی و اعراض از مشرکان در عهد مکی شروع شد و رسول خدا ﷺ «دار ارقم» را برای مدت کوتاهی پایگاه تبلیغ خود قرار داد تا آموزه‌های دینی را به مسلمانان بیاموزد.^۲ بالاخره در ماه ربیع الاول سال چهاردهم بعثت با مهاجرت رسول خدا ﷺ و در ادامه سایر مسلمانان ساکن مکه به شهر مدینه و آغاز دوره مدنی، دعوت اسلام جنبه عمومیت یافت و در سال‌های نهم و دهم هجری، اسلام در همه جای جزیره العرب گسترده شد و آن حضرت از سال ششم با «ارسال نامه»^۳ برای عرضه محتوای کلی اسلام و دعوت پادشاهان و رؤسای قبایل اطراف جزیره العرب به اسلام بهره گرفت؛ همچنین با توجه به «تأسیس مساجد» و «اعزام مبلغ»، برنامه‌های «ارائه و آموزش» قوانین و قواعد اجتماعی و تعاملات انسانی و «ارائه و آموزش» قواعد عبادات فردی و تحصیل کمال انسانی را برنامه‌ریزی و مورد توجه قرار داد.^۴ به این شکل بخشی از پازل نهادسازی فرهنگی خود را کامل کرد.

۵-۲. ایجاد نهاد ارتباطات اجتماعی با محوریت دین

از جمله مولفه‌های عملی در نهادسازی فرهنگی پیامبر اعظم ﷺ، وضع شعایر دینی و ابداع نهادها و نمادهایی بود که تا زمان آغاز عصر دعوت ایشان رواج نداشت. این رسانه‌سازی نقشی مؤثر و مهم در یادآوری معارف دینی یا تبلیغ یا فراخوان برای انجام یک آیین دینی به همراه داشته است که از آنها می‌توان به مسجد، نماز، نماز جمعه، اذان، اقامه،

۱. حجر: ۹۴.

۲. فیاض، تاریخ اسلام، ۱۳۷۸، ص ۶۱؛ زرگری نژاد، تاریخ صدر اسلام (عصر نبوت)، ۱۳۹۵، ص ۲۳۷ - ۲۴۲؛ الویری، شیوه‌های فرهنگی - ارتباطی پیامبر ﷺ در عهد مکی، ۱۳۸۷، ص ۴۹ - ۵۰.

۳. حمیدالله، الوثائق النبویه، ۱۴۰۵، ق، ص ۲۴۶.

۴. زرگری نژاد، تاریخ صدر اسلام (عصر نبوت)، ۱۳۹۵، ص ۳۱۹، ۳۲۶، ۴۲۴، ۵۱۹ - ۵۴۹؛ شهیدی، نهج البلاغه، ۱۳۷۷، ص ۵۹ - ۱۰۴؛ حمیدالله، نامه‌ها و پیمان‌های سیاسی حضرت محمد و اسناد صدر اسلام، ۱۳۷۴، ص ۴۶ - ۴۷.

منبر، کتابت و نویسندگی اشاره کرد؛^۱ برای مثال مسجد در نظام دینی به مثابه هدیه‌ای الهی،^۲ پایگاهی برای عبادت فردی و مرکزی برای اخذ تصمیم‌ها و مشورت‌ها و حل و فصل امور و برنامه‌ریزی و سیاست‌گذاری حرکت‌هاست.^۳

پدید آوردن هویتی به نام مسجد نخست در قبا و سپس در مدینه، در شمار زیباترین و پرمغزترین ابتکارهای اسلام در آغاز تشکیل جامعه‌ی اسلامی است؛ خانه‌ی خدا و خانه‌ی مردم، خلوت‌انوس با خدا و جلوت‌حشر با مردم، کانون ذکر و معراج معنوی و عرصه‌ی علم و جهاد و تدبیر دنیوی، جایگاه عبادت و پایگاه سیاست از دوگانه‌های به هم پیوسته‌ای است که تصویر مسجد اسلامی و فاصله‌ی آن با عبادتگاه‌های رایج ادیان دیگر را نمایان می‌کند. در مسجد اسلامی، شور و بهجت عبادت خالص با نشاط زندگی پاک و خردمندانه و سالم درهم می‌آمیزد و فرد و جامعه را به تراز اسلامی آن نزدیک می‌کند. مسجد مظهر آمیختگی دنیا و آخرت و پیوستگی فرد و جامعه در دیدگاه و اندیشه‌ی مکتب اسلام است.^۴

۵-۳. ایجاد مؤلفه‌های ارتباطی جدید بعد از بعثت

یکی از مؤلفه‌های نهادسازی فرهنگی پیامبر ﷺ، ایجاد تحول در برخی ابزارها و روش‌های ارتباطی موجود قبل از آغاز عصر دعوت بود که رسول خدا ﷺ آنها را در خدمت اهداف دینی قرار داد. نمونه این ابزارها، خطابه و شعر است؛^۵ چنان‌که بررسی‌ها نشان می‌دهد عرب از فنونی مانند شعر و خطابه استفاده می‌کرد که البته از لحاظ معنا، شعر و خطابه محدود بود. وقتی اسلام ظهور کرد، افزون بر شعر و خطابه که تأثیر شگرفی بر آنها داشت،^۶ کتابت و

۱. الویری، شیوه‌های فرهنگی - ارتباطی پیامبر در عهد مکی، ۱۳۸۷، ص ۶۰.

۲. سعیدی رضوانی، بینش اسلامی و پدیده‌های جغرافیایی، ۱۳۶۸، ص ۳۵-۳۶.

۳. زرگری نژاد، تاریخ صدر اسلام (عصر نبوت)، ۱۳۹۵، ص ۳۳۹.

۴. مقام معظم رهبری، پیام به نوزدهمین اجلاس سراسری نماز، مورخ ۱۳۸۹/۰۷/۱۸.

۵. بلاذری، انساب الاشراف، ۱۴۱۷ق، ج ۱، ص ۳۱۵.

۶. ابن هشام، السیره النبویه، بی تا، ج ۲، ص ۵۱۲-۵۱۰.

نویسندگی را نیز گسترش و توسعه داد که در تحول فرهنگی و عبور از فرهنگ جامعه عرب جاهلی به فرهنگ دینی شعر، خطابه و نویسندگی تأثیر بسیاری داشت.^۱

نتیجه

حوزه فرهنگی یکی از مهم ترین ساحت های جامعه به شمار می آید که بسیاری از آسیب ها و چالش های موجود در جامعه به عدم توجه جدی به حوزه فرهنگ مربوط می شود. جامعه پویا همواره به مبانی فرهنگ به مثابه حوزه ای جریان ساز توجه دارد و جوامع اسلامی در کنار بررسی و آسیب شناسی مسائل فرهنگی، می توانند از روشی بهره مند شوند که رسول خدا ﷺ برای تغییر جامعه جاهلی استفاده کردند. پیامبر اکرم ﷺ در دوران بعثت و هجرت با تبیین توحید به مثابه مبنای جامعه اسلامی، آن را محور همه امور قرار دادند و باروش های گوناگونی به تبیین و تحول فرهنگی در جامعه نبوی اقدام کردند. ایشان با ایجاد تحول در باورها با محوریت توحید و معاد و نیز با تحول ارزش ها در جامعه مدینه با محوریت وحدت و مدارا و عمل گرایی با تأکید بر مساوات، توانستند در جهت تغییر نظام های فرهنگی جامعه اسلامی گام بردارند و با ایجاد روش های جدید و کارآمد مبتنی بر ارتباط بر مبنای فطرت انسانی و ایجاد نهادهای مبتنی بر اجتماعات انسانی بر محور دین و استفاده از قرآن در جایگاه رسانه ابلاغ پیام خداوند و تغییر در ابزارها و روش های ارتباطی موجود پیش از بعثت، موفق شدند جامعه جاهلی را به جامعه اسلامی گذار دهند و مبانی جدید فرهنگی مبتنی بر توحید را در جامعه اسلامی بنیان گذارند. بی تردید روش های فرهنگی پیامبر اکرم ﷺ می توانند به مثابه الگوی تراز در جامعه اسلامی برای تحولات فرهنگی جامعه و کاربردی کردن آنها در راستای بهبود ساحت های فرهنگی و تقویت بنیان های فرهنگی اسلامی جامعه بسیار کارآمد باشد.

۱. مطهری، ده گفتار، ۱۳۶۶، ص ۲۳۴ - ۲۳۵؛ الویری، شیوه های فرهنگی - ارتباطی پیامبر در عهد مکی، ۱۳۸۷، ص ۵۵ - ۵۶.

کتابنامه

قرآن کریم

- ابن بابویه، محمد بن علی (۱۳۸۰). صفات الشیعه. تهران: زواره.
- ابن حجر، احمد بن علی (۱۴۱۵ق). الاصابه فی تمییز الصحابه. تحقیق: عادل احمد عبدالموجود و دیگران. بیروت: دارالکتب العلمیه.
- ابن سعد، محمد (۱۳۷۴). الطبقات الکبری. تهران: فرهنگ و اندیشه.
- ابن شبه نمیری، عمر (۱۴۱۰ق). تاریخ المدینه المنوره. تحقیق: حبیب محمود احمد. قم: دارالفکر.
- ابن کثیر، اسماعیل (۱۴۱۲ق). تفسیر ابن کثیر. تحقیق: یوسف عبدالرحمان المرعشلی. بیروت: دارالمعرفه.
- ابن کثیر، اسماعیل (۱۹۸۶م). البدایه و النهایه. بیروت: دارالفکر.
- ابن هشام، عبدالملک [بی تا]. السیره النبویه. بیروت: دارالمعرفه.
- ابونعیم، احمد بن عبدالله (۱۴۱۹ق). معرفه الصحابه. تحقیق: عادل بن یوسف العزازی. ریاض: دارالوطن للنشر.
- آقابخشی، علی؛ افشاری راد، مینو (۱۳۷۹). فرهنگ علوم سیاسی. تهران: چاپار.
- الویری، محسن (۱۳۸۷). شیوه های فرهنگی - ارتباطی پیامبر در عهد مکی. قم: مؤسسه فرهنگی و اطلاع رسانی تبیان.
- اندلسی، قاضی عیاض (۱۴۰۹ق). الشفا بتعریف حقوق المصطفی. بیروت: دارالفکر العربی.
- بلاذری، احمد بن یحیی (۱۴۱۷ق). انساب الاشراف. بیروت: دارالفکر العربی.
- جوادی آملی، عبدالله (۱۳۸۵ق). معاد در قرآن. قم: اسرا.
- حر عاملی، محمد بن حسن (۱۴۱۴ق). وسائل الشیعه. قم: مؤسسه آل البيت لاحیاء التراث.
- حلبی شافعی، ابوالفرج (۲۰۰۶م). السیره الحلبیه. بیروت: دارالکتب العلمیه.
- حمیدالله، محمد (۱۳۷۴). نامه ها و پیمان های سیاسی حضرت محمد و اسناد صدر اسلام. تهران: سروش.
- حمیدالله، محمد (۱۴۰۵ق). الوثائق النبویه. [بی جا]: دارالنفائس.
- حمیری کلاعی، ابوالربیع (۱۳۸۹ق). الاکتفاء فی مغازی رسول الله و الثلاثه الخلفاء. القاهرة: مکتبه الخانجی.

- رامیار، محمود (۱۳۶۲). تاریخ قرآن. تهران: امیرکبیر.
- رفیع پور، فرامرز (۱۳۷۸). آنا تومی جامعه: مقدمه ای بر جامعه شناسی کاربردی. تهران: شرکت سهامی انتشار.
- روشه، گی (۱۳۸۷). مقدمه ای بر جامعه شناسی عمومی. ترجمه: هما زنجانی زاده. تهران: سمت.
- روشه، گی (۱۳۹۱). تغییرات اجتماعی. ترجمه: منصور وثوقی. تهران: نشرنی.
- زرگری نژاد، غلامحسین (۱۳۹۵). تاریخ صدر اسلام. تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب انسانی دانشگاه ها.
- سعیدی رضوانی، عباس (۱۳۶۸). بینش اسلامی و پدیده های جغرافیایی. مشهد: بنیاد پژوهش اسلامی.
- سیدمرتضی، علم الهدی (۱۳۶۸). امالی مرتضی. مشهد: بنیاد پژوهش های اسلامی آستان قدس رضوی.
- شافعی، محمد بن ادریس (۱۹۹۸م). احکام القرآن. بیروت: دارالکتب العلمیه.
- شهیدی، جعفر (۱۳۷۷). نهج البلاغه (ترجمه). تهران: علمی و فرهنگی.
- شوکانی، محمد بن علی (۱۳۷۶). فتح القدير. بیروت: المكتبة المصرية.
- صالحی شامی، محمد بن یوسف (۱۴۱۸ق). سبل الهدی و الرشاد. قاهره: جمهوری مصر العربیه.
- صنعانی، عبدالرزاق (۱۹۸۳م). المصنف. بیروت: المجالس العلمی.
- طباطبایی، سید محمد حسین (۱۳۶۲). المیزان فی تفسیر قرآن. تهران: دارالکتب السلامیه.
- طبرانی، سلیمان بن احمد [بی تا]. المعجم الكبير. تحقیق: حمدی عبدالمجید السلفی. قاهره: مكتبة ابن تیمیة.
- طبرسی، فضل بن حسن (۱۳۷۰). مکارم الاخلاق. قم: الشریف الرضی.
- طبرسی، فضل بن حسن (۱۴۱۵ق). مجمع البیان. بیروت: مؤسسة الاعلمی.
- طبری، محمد بن جریر (۱۳۸۰). تاریخ طبری. تهران: اساطیر.
- عاملی، جعفر مرتضی (۱۴۱۶ق). الصحيح من سيرة النبي الاعظم. قم: دارالحديث.
- عاملی، سید محسن امین (۱۴۰۳ق). اعیان الشیعه. بیروت: دارالتعارف للمطبوعات.
- غرناطی، ابن جزی (۱۴۰۳ق). کتاب التسهيل العلوم التنزیل. لبنان: دارالکتب العربی.
- فیاض، علی اکبر (۱۳۷۸). تاریخ اسلام. تهران: دانشگاه تهران.
- فیض کاشانی، ملاحسن (۱۳۷۶). الاصفی فی تفسیر القرآن. قم: بوستان کتاب.

- قرشی، علی اکبر (۱۳۷۱). قاموس قرآن. تهران: دارالکتب الاسلامیه.
- قرطبی، محمد بن احمد (۱۳۶۴). الجامع لأحكام القرآن. تهران: ناصر خسرو.
- کاشفی، محمدرضا (۱۳۸۰). «فرهنگ؛ نسبیت یا بیگانگی»؛ در: مناسبات دین و فرهنگ در جامعه ایران. قم: دبیرخانه کنگره دین پژوهان.
- کاشفی، محمدرضا (۱۳۸۷). تاریخ فرهنگ و تمدن اسلام. قم: مرکز بین المللی ترجمه و نشر المصطفی.
- کلینی، محمد بن یعقوب (۱۳۶۹). الکافی. بیروت: دارالتعارف للمطبوعات.
- متقی هندی، علی بن حسام الدین (۱۹۹۸ م). کنز العمال. بیروت: دارالکتب العلمیه.
- مجلسی، محمدباقر (۱۴۴۰ ق). بحار الانوار. بیروت: دارالاحیاء التراث العربی.
- مصطفوی، حسن (۱۳۹۸). التحقیق فی کلمات قرآن الکریم. قم: مرکز نشر کتاب.
- مطهری، مرتضی (۱۳۶۶). ده گفتار. تهران: صدرا.
- مطهری، مرتضی (۱۳۶۸). مجموعه آثار. تهران: صدرا.
- مفید، محمد بن محمد (۱۴۱۳ ق). الارشاد فی معرفه حجج الله علی العباد. قم: المؤتمر العالمی لالفقیه الشیخ المفید.
- مقریزی، تقی الدین (۱۹۹۹ م). امتاع الاسماع. بیروت: دارالکتب العلمیه.
- واحدی نیشابوری، علی (۱۳۸۸). اسباب النزول. قاهره: مؤسسة الحلبي.
- واقدی، محمد بن عمر (۱۳۷۶). المغازی. قم: المؤتمر العلمیه.
- یعقوبی، ابن واضح (۱۳۷۴). تاریخ یعقوبی. تهران: علمی و فرهنگی.
- یوسفی غروی، محمدهادی (۱۳۸۳). موسوعه التاریخ الاسلامی. قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره).